

Реферат на тему: "Гоголівський період української літератури"

Микола Гоголь

ГОГОЛІВСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

"Знаю, что имя мое после меня
будет счастливее меня,
и потомки тех же земляков моих,
может быть, с глазами, влажными от слез,
произнесут примиренне моей тени..." [1]

М. Гоголь

Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже!..

Т.Шевченко. "Гоголю"

"Ти" і "Я" — Гоголь і Шевченко — два генії, два з'явища, що творять разом цілісність у розвитку української духовності і в розвитку національної літератури одного відтинку історичного буття народу. І не лише в сенсі "ти смієшся, а я плачу", себто емоційного ставлення до дійсності, а в суті перетворюючій і народотворчій. Дивно "плакав" Шевченко і дивно "сміявся" Гоголь. Шевченко сльозою випікав національну млявість, байдужість, інтелігентську зарозумілість, слізно молив Бога злити в синє море "кров ворожу", хоча ніхто й досі не розтлумачив, про чию кров ідеться і чи в буквальному розумінні мовиться про кров.

Гоголь гірким сміхом своїм спонукав плакати, накликаючи неприхильність і ворожість "усіх станів". Шевченко побачив сам і показав іншим, що "Україна сиротою понад Дніпром плаче", а Гоголь у розпуці вигукував: "Матінко моя! Пожалій свого бідного сина. Де ти?" — і, не знаходячи відповіді, вже рідній матері ревно присягався, що його "серце завжди залишається прив'язаним до священних місць батьківщини".

З Україною Гоголь пов'язаний не тільки серцем, його синівською любов'ю і бажанням добра, а й усією творчістю, більшою часткою безпосередньо, меншою — опосередковано. Шевченко, Куліш, а пізніше й Драгоманов, послідовно вважали його українським письменником, що писав російською мовою.

Ми назвали статтю "Гоголівський період української літератури" не на противагу відомим "Нарисам гоголівського періоду російської літератури" М.Г.Чернишевського, а для суголосності, оскільки й ми повинні ствердити, що Гоголь — один із найбільших українських письменників, які розбудили "в нас усвідомлення нас самих", — як Шевченко, так і Гоголь.

Гоголівський період — це зумовлений історією час української літератури, коли вона ще активно творилася в іннаціональних формах, різними мовами. І все ж багатомовність чи різномовність відходила в минуле. Надбанням історії літератури ставала українська літературна спадщина латинською, грецькою, старослов'янською,

польською, давньою книжною українською мовою, такою ж "мертвою", як і старослов'янська.

У першій половині XIX ст., в яку цілковито вкладається творчість Миколи Гоголя, виборола право бути літературною мовою жива народна мова. Але ще інтенсивно продовжувалася творчість українських письменників російською мовою. Після появи "Енеїди" (1798) Котляревського і навіть Шевченкового "Кобзаря" (1840) російська мова залишалася мовою української публіцистики, науки, літературознавства. Російськомовна традиція в українській літературі, властиво, завершується повістями Миколи Гоголя і романами Михайла Старицького. Видання російськомовних повістей Миколи Гоголя у відтворенні їх українською мовою випадає із практики перекладів світової класики в Україні. Це, як зауважував Є.Маланюк, радше "відреставрування" [2], а не переклад, бо йдеться про твори українського письменника, що писав російською мовою і через неї прислужився й розвитку російської літератури. Себто, Микола Гоголь одночасно входить у контекст двох культур — української і російської, а ширше — в контекст світової літератури, яку він збагатив так само, як і дві національні.

Так історично склалося, що бездержавна українська нація змушена була працювати на користь державних націй, до складу яких послідовно входила після татаро-монгольського погрому в 1240 році і повного занепаду Русі, Руської землі (так офіційно в Середньовіччі звалася наша держава).

У XIX ст. російська історіографія витворила метафору Київська Русь, а в останні десятиліття імперська ідеологія спромоглася на ще один фальсифікат — "древнерусское государство с центром в Кіеве". Фальсифікат, бо ніякої "Древней Русі" як давньоросійської держави на берегах Дніпра ніколи не було, та й саме поняття "Росії" як держави — винахід царя Петра у XVIII ст.

Але спочатку — Литва, час, коли витворився спільний культурний контекст — українсько-білорусько-литовський. Після входження Литви разом із Білорусією та Україною до складу Королівства Польського формується спільний польсько-український культурний контекст, у тому числі й літературний [3]. Павло Русин, Георгій Тичинський, Григорій Чуй, брати Озимки (Зиморовичі), Станіслав Оріховський, Себастьян Кленович, Адам Чагровський, Йосип Верещинський, Мартин Пашковський, Данило Братковський, Афанасій Кальнофойський, Лазар Баранович і десятки інших українців, а особливо ті, що здобули європейську латинську освіченість, писали латинською і польською мовами. І все ж вони залишалися патріотами України і в своїх латиномовних чи полономовних творах писали про те ж, про що виспівували в українських народних думах та історичних піснях кобзарі. Сьогодні ми перекладаємо латиномовні твори сучасною українською мовою і повертаємо у власний літературний актив, відтворюючи істинну картину історії української літератури і перебіг літературного процесу XV—XVIII століть.

Із другої половини XVII ст., себто після горезвісної Переяславської угоди 1654 року, почав формуватися спільний українсько-російський контекст. Кращі літературні й наукові сили України були забрані російськими царями до Московії, щоб підіймати з

азіатської забитості північного сусіда, який уже наростив фізичні біцепси, але відчував інтелектуальну й культурну ущербність, стикаючись із європейськими народами. Українець Іван Федорович (Теодорович), названий "друкарем Москвітії Іваном Федоровим", змушений був, рятуючи життя, тікати з Москви від дикого натовпу, що вважав чаклунством видану ним першу друковану в Москві книжку. Деякі ритини йому вдалося врятувати і вивезти назад до Львова, а друкарня і все начиння були погромлені й спалені. Такою була Москва в XVI ст.

У XVII ст. з України в Московію — виховувати царських дітей, запроваджувати освіту, друкарство, перекладати церковні книги — подалися Симеон Полоцький, Епіфаній Славинецький, Дамаскин Птицький, Арсеній Сатановський. Після відкриття у 1700 році Московської академії впродовж наступних сорока років усі її ректори, префекти, професори були вихованцями Києво-Могилянської академії. Працювати на російську культуру з України пішли Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, художники — Володимир Боровиковський, Дмитро Левицький, а далі — Василь Рубан (1742-1795), Василь Наріжний (1781-1825), Федір Глинка (1786—1880), автор текстів відомих пісень "Вот мчится тройка удалая", "Не слышно шума городского", віршів про запорожців та роману про Богдана Хмельницького; Василь Капніст (1756—1823), автор комедії "Ябеда", та "Оды на рабство", який у 1791 році за дорученням українських патріотичних кіл просив у Берліні пруської допомоги на випадок, якщо Україна повстане проти Росії. Капніст був першим, кому п'ятирічний Микола Гоголь прочитав власні вірші, після чого Капніст сказав його батькам: "Із нього буде великий талант, аби тільки доля послала йому в наставники вчителя-християнина". Названі мистці, як і безліч інших, творили як українську, так і російську культури.

Окремим рядком хотілося б сказати про класиків російської літератури, які вийшли з України, але вже безпосередньо на неї не працювали:

Федір Достоевський (батько якого був греко-католицьким (!) священиком); Петро Чайковський (із козацького роду Чайок); Антін Чехов (Чех); Володимир Короленко; Дмитро Мережковський (із роду Мережків) — його прізвище росіяни часто брали на кпини, ніяк не второпаючи значення кореня "мережка"; Костянтин Бальмонт (онук українського козака Грицька Баламута, що отримав від Катерини II дворянство за воєнні звитяги); Володимир Маяковський (ще й досі багатьом в Україні відомі популярні колись його рядки: "Товарній москаль, на Украину шуток не скаль"); Максиміліян Волошин, Анна Ахматова (з роду Горенків) і багато-багато інших.

Такою була тодішня реальність, і цю трохи ширшу історичну довідку ми подаємо, щоб переконливіше довести, що український письменник і класик російської літератури Микола Гоголь не є ані випадковістю, ані винятком.

Українська література чужою, російською, мовою творилася до другої половини XIX ст. Російською мовою створено чимало повістей Григорія Квітки-Основ'яненка; російською мовою Євген Гребінка писав знаменитий романс "Очи черные", а також історичні повісті; першу редакцію "Чорної ради" Пантелеймон Куліш опублікував

російською мовою; навіть Тарас Шевченко дві свої поеми, всі повісті та "Щоденник" писав російською. Щоправда, російськомовні повісті і "Щоденник" Т.Шевченка — виняток. Річ у тому, що через кілька років після заслання, за домаганнями друзів поета, з нього було знято заборону малювати й писати російською мовою, але залишено в силі заборону писати по-українському. Тому Шевченко відкрито пише російською мовою, одночасно створюючи "захаявні" поезії українською. Російською мовою написані романи Михайла Старицького "Богдан Хмельницький" та "Разбойник Кармелюк".

Отже, гоголівський період — це час активного творення української літератури російською мовою. Він почався задовго до появи Гоголя і завершився невдовзі вже після нього. Але вершинним здобутком його є російськомовна творчість геніального сина українського народу Миколи Гоголя.

А чи ж виявлялася не просто українська стихія, а український патріотизм у творчості Гоголя? Чи була в нього синівська любов, що робить письменника подвижником національної ідеї, у нашому випадку української, а не російської?

До збірки "Миргород" Гоголь узяв епіграф із записок одного мандрівника: "Хоча в Миргороді випікають бублики з чорного тіста, але досить смачні". Ці слова перегукуються із сентенцією про дим батьківщини, який завжди солодкий і приємний. У рідному Миргороді для Гоголя бублики смачні навіть із чорного тіста. А скільки ностальгії за рідною землею, її красою та людьми у "Старосвітських поміщиках", не кажучи вже про "Тараса Бульбу". Ці твори писані в той час, коли Гоголь робив неймовірні зусилля, щоб добитися призначення Михайла Максимовича на посаду ректора щойно відкритого Київського університету, а самому обійняти кафедру світової історії: "Киньте, нарешті, цю Кацапію і їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити... Якщо добре помислити, то які ж ми дурні єсмо! Пощо, для кого жертвуємо всім? Їдьмо!..." [4] Досить дивні настрої для класика російської літератури, що, як намагаються переконати нас російські вчені, дуже любив Росію.

"Тепер я засів за історію нашої єдиної (тут і далі підкреслення наші. — В.Я.), бідної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають литися тихіше й стрункіше. Віриться, що я напишу її, що я скажу багато чого, про що до мене не говорили..." І знову через півроку: "Туди, туди! до Києва, до старого прекрасного Києва! Він — наш, він не їхній — правда? Там, чи довкола нього, відбувалися події нашого минулого..." (До М.Максимовича. 20.12.1833) [5]. Чий же це — "наш" і "їхній"? Кому так настирливо не хотів віддавати свій Київ "класик російської літератури"? Росіянам? Росії? Дивна, м'яко кажучи, позиція "великого російського серця".

Чи аргументують ці думки Гоголя твердження російського релігійного містика Васілія Розанова: "Гоголь був і завжди хотів бути тільки російським поетом, споглядаючи на малоросійство своє, як зріла людина споглядає на своє дитинство. Ба й справді, як "московськість" Русі, так і "українство" південної частини її суть лише древні, дитячі й підліткові фази її зростання, яким належить згадка, належать пісня і казка, а не турботлива серйозна дійсність... Великий Гоголь вивів малоросійський

народ на загальноросійський шлях життя, свідомості й мовлення: і питання, ним вирішеного, ним повернутого до півночі, не перевирішити і не повернути в інший бік... Його великому російському серцю вони завдають невимовних образ" [6].

Скільки тут шовіністичного україножерства, скільки намагання видати бажане за дійсне. Щось не те нашептали духи "релігійному містикові" В.Розанову. Історія посміялася над подібними "оракулами". Не стало добром для українського народу, що Гоголь вивів його "на загальноросійський шлях життя". (Містик Гоголь сказав би, що це, радше, покарання Господнє, бо Росія на довгі роки відірвала Україну від європейського шляху, що ним Україна завжди йшла, властиво, аж до початку XVIII ст., до поразки Івана Мазепи). Мабуть, правдивіше було б ствердити, що Гоголь зробив добро для обох народів тим, що вивів їх у світову культуру, світову літературу.

А що ж думав сам Гоголь про свою російськість? У листі до письменниці і своєї приятельки Олександри Смірної 24 грудня 1844 р. Гоголь пояснював, — щоправда, знаючи, що все, написане ним, могло бути використане проти нього, з певною "дипломатичністю": "Скажу вам одне слово стосовно того, яка в мене душа, хохлацька чи російська, тому що це, як я бачу з листа Вашого, було одного часу предметом ваших роздумів і суперечок з іншими. На це вам скажу, що сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська. Знаю лишень те, що ніяк би не надав переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ні росіянинові перед малоросіянином. Обидві природи надто щедро наділені Богом, і, як зумисне, кожна з них окремо має в собі те, чого немає в іншій".

Всупереч офіційним ідеологам Росії Гоголь каже про українців і росіян як про два різні народи, зі своїм побутом, своєю історією, окремими характерами й психологією, і веде мову про них, як про рівних. Це суперечило основній ідеї самодержавства — ідеї "офіційної" народності, якою проголошувалася російська народність, а всі інші — її відчахнутими гілками, що мушили зростися на "єдинонеделімому" стовбурі Російської імперії.

Гоголь зізнавався тій же Смірній, що у Франції познайомився з новими людьми, від яких він ніколи не чув "докорів у потаємності та невідвертості". Отже, докори таки лунали, недововленості декого дратували. Все це зродило проблему — загадку Гоголя. Оточення довкола нього поляризувалося на прихильників і супротивників, почалися тривалі пошуки "ключа" до розгадки Гоголя. [7]

А розгадка, на наш погляд, у його "українській душі", в його українському патріотизмі, зізнаватися в якому було виявом крайньої неблагонадійності, а такої репутації, на відміну від Шевченка, він ретельно уникав, бо знав наслідки й боявся. У час навчання в Ніжині (1821 — 1828) відбулося повстання декабристів (1825). У всій творчості Гоголя — жодної згадки про це. Польське повстання 30-х років — жодної згадки. Вирок 1847 року кирило-мефодіївцям і заслання Шевченка, Костомарова, Куліша, Гулака — жодної згадки і висловленого ставлення — ні позитивного, ні негативного. І в той же час: "Наша Україна дзвенить піснями". "Тепер я засів за історію нашої єдиної, бідної України", долею якої журився й переймався усе життя, а не тільки

в ранній період творчості.

Незадовго до смерті у листі до В.Жуковського, який, до речі, брав жваву участь у викупі Шевченка з кріпацтва, Гоголь висловив упевненість, що нащадки земляків зроблять його ім'я щасливішим, ніж він самий, пізнають і зрозуміють ті недомовленості й таємниці, які витворилися поміж ним і його тінню (себто його творами). Зрозуміють і заплачуть (див. епіграф до статті).

Відгадку таємничості трагедії Гоголя і віднайдення відмички до секретів його творчості треба, значною мірою, шукати в Україні. Вчитаймося, у якому контексті і коли Гоголь уживає поняття "Русь" і "Росія". Здається, в жодному випадку він не ототожнює їх. І навіть, коли "Мертві душі" називає "русской поемой", то все ж не "российской". Де в Гоголя є поняття "Русь" чи "Руська земля", там є й Україна. Де Росія — там тільки Росія.

Бінарну опозицію "батьківщина" — "чужина" в Гоголя і Шевченка надзвичайно тонко спостеріг Юрій Барабаш, з'ясувавши, що "ностальгія стала спільним лейтмотивом петербурзького періоду їхнього життя", що саме Петербург обом відкрив очі на Україну, пробуджував і загострював національну пам'ять, сприяв національній самоідентифікації Гоголя і Шевченка.

Зрозуміла річ, опозиція "батьківщина" — "чужина" у Гоголя постає по-іншому, ніж у Шевченка. Потяг до рідної Василівки, Києва, України, підвищений інтерес до національного побуту, традицій, пісень, бувальщин, героїчних подвигів пращурів, чого він не знайшов у "північній Пальмірі", яка для нього — "чухонська сторона", "простір висхлого болота". "Що ж, їдеш чи ні? — запитує Гоголь Максимовича. — Закохався ж у цю стару бабу Москву, від якої, крім щів та матюків нічого не почуєш". Але імперія не дозволила Гоголеві виїхати до новоствореного Київського університету, а призначила його ад'юнкт-професором загальної історії Петербурзького університету. І Гоголь зів'яв.

Саме в цей час він розпочинає працю над "Мертвими душами". Поема покорила не тільки Росію, а й Україну. На козлах українського повозу сиділи ті ж Собакевичі, Ноздрьови, Манілови, і кого можна було догнати і випередити з такими "джигітами" на чолі? Та й імена їхні добуті десь із козацького запасника прізвиськ — Собака, Ніздря, Мана, Коробочка.

Гоголь не міг ні в Росії писати про Росію, ні в Україні про Україну. Імперію пойняла ніч, морок, а художникові потрібне було світле тло, на якому російська ніч увиразнювалася б контрастами. І за таке тло він вибрав Європу — Італію, Рим, "батьківщину його душі". Про Україну він міг писати і в Росії, бо вона була яскравим тлом для просвітлення історії свого народу, для зіставлення: такі ми були і ось такими стали, були Тарасами Бульбами, а стали Іванами Івановичами та Іванами Никифоровичами. Гоголь підніс під очі українського панства свічадо, але, побачивши в ньому власні пики, воно почало нарікати на свічадо.

Загадку Гоголя бачили і в стилі його письма. І тут відгадка в Україні. В Росії він говорив мовою образів, суть яких не часто вдавалося з'ясувати навіть професійним критикам. Це була мова барокова — така природна для людини, що здобула освіту в

Україні. Він промовляв символами й емблемами, алегоріями. І якщо його "Мертві душі" — найуніверсальніша алегорія, то всі попередні твори, як української, так і російської тематики, — це проміжні алегорії, емблеми, окремі штрихи до "Мертвих душ". Гоголь шукав універсальний образ і знайшов його. Ми можемо вести мову про різну міру таланту і його різноспрямованість, але художнє мислення Гоголя, як і Сковороди чи й Котляревського, сформоване бароковою естетикою і поетикою. І коли під цим кутом зору подивитися на художню практику Миколи Гоголя — перестає існувати ще одна "загадка".

Якщо говорити про стиль мови Гоголя, інтонаційні особливості його мовлення, то вони питома українські, і недаремно письменник нарікав на недостатнє знання російської. Та й озлоблені критики Гоголя — Булгарін, Сеньковський, Полевой — чомусь радили йому перш за все "підучитися російської грамоти". (До речі, уже майже півтора століття існує легенда, що свої перші твори Гоголь писав українською мовою, а тоді вже перекладав їх на російську, і що десь у якихось архівах ще, певно, можна натрапити на відповідні рукописи. Однак ніяких документальних підтверджень досі не вдалося навести нікому.)

Але, крім мовного стилю письменника, є ще й стиль людської душі і стиль цілісної творчості, що випливає з цієї душі. І яким різним не був би творчий стиль Івана Котляревського, Тараса Шевченка і стиль Миколи Гоголя, є чинник, що об'єднує їхню несхожість у національну цілісність. Ідеться про їхній український патріотизм. Проте в Гоголя він особливий: це, передовсім, утвердження поваги українця до своєї душі як національного феномену, Гоголем же й відкритого. І байдуже, чи це ідилічні "Старосвітські поміщики", чи героїчний "Тарас Бульба", чи фантазмагоричний "Вій" або "Ніч проти Різдва".

Ось Хома Брут оглядає мертве лице сотниківни і починає відчувати, як хворобливо скімлить його душа. Для його душевного стану Гоголь знаходить таке порівняння: "...неначе серед вихору веселощів та метелиці танцюристів завів би хто пісні про поневолений народ". Чи не правда, дивне порівняння, але воно єдино правильне, адже йдеться про поневолену українську душу. І рефреном звучать Хомині слова: "Та що б же то за козак з мене був, коли б я злякався".

Навіть Андрій Бульбенко, виправдовуючи перед прекрасною полькою свою зраду товариства, батька, вітчизни, так пояснює свій стан: "Вітчизна — це те, чого шукає душа наша, що для неї наймиліше..." А козацький полковник Тарас Бульба, який не хотів вірити у зраду рідного сина, впевнений, що Андрій "продав віру і душу". Отже, зрада батьківщини — це продаж української душі.

Хома Брут гине від нечистої сили, що знайшла осілість в українському храмі. І хоч сюжет "Вія" — за межами можливого, істина проглядається досить виразно. Діти колишньої козацької старшини (відьма — сотниківна) заповнили український храм, як і храм душі, різною чортівнею. Хома Брут, за Гоголем, не так великий грішник, як наївний хитрик і крутий, гине у божому храмі, в українській святині. Справді, є над чим замислитись.

Старовина, ідилічна патріархальність України — це гоголівська маска, майстерно накинута на гострі й пекучі проблеми сучасності вуаль. "Яка радість, яке буяння охоплює серце, коли почуєш про те, що давно-давно — нема йому ні року, ні місяця — діялось на світі! А ще як приплутається якийсь родич, дід або прадід, — то тоді тільки рукою махни. І здається, що достоту сам усе це робиш, неначе заліз у прадідівську душу чи прадідівська душа шаленіє в тобі" ("Пропала грамота"). Гоголь мав геніальну здатність і в прадідівську душу залізти, і впустити її до себе — можливо, то була душа його предка Остапа Гоголя, козацького полковника, сподвижника і "правої руки" закатованого царем гетьмана Петра Дорошенка, бо надто сильно шаленіла вона в письменникові.

Навіть в інтимі Гоголя шаленіла предківська душа, якщо не козацького чи шляхетського родича, то, можливо, самого Сковороди, бо Гоголь, як і він, смертельно боявся цього високого людського почуття. Кохання Гоголь називав "першим благом у світі", але за все своє життя так і не пережив любовного почуття і за це дякував долі. Коли товариш Гоголя по Ніжинському ліцею Данилевський написав йому про свою закоханість, він відповів: "Прекрасно розумію і відчуваю стан душі твоєї, але самому, дякувати долі, не довелось пережити. Я тому кажу "дякувати", що це полум'я перетворило б мене у прах за одну мить".

Свою "любовну ідеологію" Гоголь утілював в образах. Так, у "Тарасі Бульбі" Андрій фактично гине в полум'ї своєї демонічної пристрасті до прекрасної польки, чинить зраду, що не має батьківського прощення. Дивовижна врода польської воеводівни виявилася сильнішою за віру, честь, козацьке побратимство, батьківщину. Подих краси тут руйнує моральні засади, вона — аморальна. До цього висновку підводить нас не тільки образ Андрія. У повісті "Вій" псар Микита згорає від кохання до сотниківни-відьми не в образному розумінні, а буквально: "Коли одного разу прийшли до стайні, то замість нього лежала попелу купка та порожнє відро: геть згорів, сам собою згорів". Та й "філософ" Хома Брут, повозивши на своєму хребті відьму-панночку, врешті гине. Образ панночки-сотниківни, вочевидь, символічний, це знак доби, навіжена сила, що спопеляє і псаря, і філософа, загиджує православний український храм усіляким чортвинням і перетворює його в руїну.

Після перебування 1833 року в рідній Василівці Гоголь вивіз стільки творчих намірів і задумів, що пережив невдовзі своєрідну кризу від наддостатку роздумів і сюжетів. Наступає новий етап творчості, її злет і розквіт. Перо наштовхується на такі місця, які загрожують проблемами з цензурою.

На наш погляд, подальша творчість Миколи Гоголя відрізняється переважно оповідачем. Лукавий, з примруженим оком, хитрун Рудий Панько поступається місцем таємничому, загадковому, до кінця не зрозумілому і нищівному у висміюванні — Миколі Гоголю. Маску знято, забороло піднято, щоправда, піднято й щит.

"Вечори на хуторі біля Диканьки" Росія до кінця не зрозуміла. Ось що в них побачив, скажімо, Пушкін: "Усі надзвичайно зраділи цьому жвавому описові перейнятого співами й танцями племені... цій веселості, простодушній і водночас

лукавій..." І все.

Шевченко теж буркнув на "Вечори", назвавши їх у "Щоденнику" "малоросійськими анекдотами", а силу Гоголя побачив у сатири. Насправді ж Гоголь і у "Вечорах", і в усій подальшій творчості опрацьовує ту ж саму тему, тільки різними засобами: його цікавило одне — "вторгнення демонічних сил в життя людини" (К.Мочульський), а від себе додамо — і в життя народів, зокрема народу українського (руського) і російського.

У "Тарасі Бульбі", як і у "Вії", відчуття приреченості, безвиході стає визначальним. Воно поглиблюється в "Арабесках"; божеволіє і гине художник Чертков у "Портреті"; божеволіє і перерізає собі горло художник Піскарьов у "Невському проспекті"; божеволіє чиновник Поприщин у "Записках божевільного". І з усього цього гіркий гоголівський вигук: "Боже, яка сумна наша Росія!". А до України-Русі волав: "Русь! Чого ж ти хочеш від мене? Який незбагнений зв'язок затаївся між нами? Чому дивишся ти так, і навіщо все, що тільки є в тобі, спрямувало на мене сповнені чекання очі?.."

Але не так уже й мовчазно, хоча й затаєно, дивилася в очі Гоголя мисляча Україна-Русь. Ще раз нагадаємо читачам, що Русь за Гоголем — це Україна, бо коли в "Тарасі Бульбі" він говорить про "русский характер" героя, то очевидно йдеться не про "российский" характер. І в цьому Гоголь послідовний дивовижно. Доречно тут нагадати, що дев'ятнадцятирічний Гоголь від'їжджає до Петербурга з наміром "виклопотати Малоросії звільнення від усіх податків", і, як бачимо, він завжди відчував на собі погляд України. Та найголовніше: не відводив від неї своїх очей.

Окрім бісівської сили, що з усіх щілин вилізала й перла на окрему людину й окремі народи, Гоголь несподівано віднайшов ще одне середовище зла людського — любов і красу. Любов трагічна, а краса, за Гоголем, двозначна. Як романтик, він, з одного боку, підносив на п'єдестал краси любов і жінку, а з іншого — глибоко осмислював проблему зла в коханні й красі, зла, що веде до смерті, про яку він скаже: "Не може бути нічого вродистішого за смерть".

У повісті "Ніч проти Різдва" чорт хоче мститися ковалеві за його мистецтво. Загадку мистецтва Гоголь вирішує, як і загадку краси. Гоголь визнає і стверджує дві дійсності — дійсність мистецтва, мрії, ідеалу, уяви і дійсність життя — "жахливу дійсність". І коли він аналізує пером письменника оцю "жахливу дійсність", щоб добути з неї засобами мистецтва слова прекрасну людину, в остаточному рахунку знаходить гидомирну потвору. Дві дійсності входять у непримиренну суперечність, і Гоголь зневірюється, що зможе вплинути на другу дійсність засобами першої. Настає глибоке розчарування, зневіра. Намір віднайти у другій частині "Мертвих душ" якщо не прекрасну людину, то бодай пристойну, не був зреалізований. Письменник переконався, що змінити Росію з морального погляду засобом могутнього сміху йому не вдалося. Він упадає в містику, змінює жанр повісті на жанр проповіді й починає щиро вірити, що могутній бароковий жанр проповіді може забезпечити моральне перевиховання. Це була ще одна ілюзія Гоголя, породжена наївною вірою у своє божественне призначення схилити Росію до покаяння.

Ось рядки з листа Гоголя до Щепкіна після постановки "Ревізора": "Усі проти мене.

Найменша тінь істини — і проти тебе повстають, і не хтось один, а цілі стани".

"Ревізор" обурих Росію, і 1836 року Гоголь покидає її. Він їде в Європу, де проводить майже п'ять років. Аж наприкінці 1841 року Гоголь повертається до Росії, щоб видрукувати "Мертві душі", і знов утікає з неї на цілих п'ять років, живучи переважно в Римі. З відстані він відчував Росію точніше й гостріше, аж до нервових струсів та кидання в крайнощі в останні роки його життя. Гоголь, як і Шевченко, провів у Росії, в Петербурзі, близько п'ятнадцяти років. Шевченкові крізь ґрати ввижався садок вишневий коло хати в Україні, а Гоголь, споглядаючи Неву, бачив дивовижний Дніпро, могутній своїм широм, що його й до половини не кожна птиця може здолати. Романтичні візії й гіперболи двох геніїв народу співмірні за силою любові до України. Шевченко показав, хто Україну душить і розпинає; Гоголь показав, кого в Україні б'ють.

Шевченка жандарми з наказу царя запроторили на десять років в Оренбурзькі степи тягнути солдатську лямку, а Гоголь близько п'ятнадцяти років провів у Європі, де відігрівав душу, і навіть сам цар опікувався його закордонним побутом, надто ж під час поїздки до Святих місць. Це те, що відрізняло Шевченка і Гоголя.

Коли помер Гоголь, багатьом здавалося, що він у летаргійному сні, з посмішкою на вустах і приплющеним правим оком. (Існують навіть напівфантастичні оповіді: буцімто при перепохованні тлінних останків Гоголя було зауважено, що віко його труни зсередини подряпане й пошкоджене, а тіло лежало долілиць, і цей факт мовби підтверджує версію про летаргійний сон письменника; ніби він, прокинувшись, робив відчайдушні спроби врятуватися.) Втім, містичний туман навколо Гоголя ніколи не розвіювався, і, можливо, тільки на рідній землі душа його по-справжньому прокинеться із летаргії і безпомилково, як Вій, укаже: ось вони, ті, що переймають казна-які бусурменські звичаї, цураються рідної мови, зраджують побратимство, віру, батьківщину — ось вони! — "батьки отечества чужого", підлі раби й холоуї.

Адже усією своєю суттю Гоголь — наш, український, і в його творах сконцентрована могутня духовна сила, величезна життєва енергія, яка вічно працюватиме на Україну.

ПРИМІТКИ:

[1] "Знаю, що ім'я моє після мене буде щасливіше за мене, і нащадки тих самих земляків моїх, можливо, з очима, вологими від сліз, промовлять замирення моїй тіні..." (рос.)

[2] "Йдеться про... відреставрування справжнього образу. А що образ той є і був національний — на те ради немає. Тільки справжній, отже національний, образ Гоголя, відкриє нам т. зв. таємницю Гоголя, похмурий трагізм його життя й творчості, описаний в досить багатій літературі про нього, але не вияснений у своїй суті".

Євген Маланюк

[3] Детальніше див.:

В.Яременко. Два століття київської поезії // У кн.: Аполлонова лютюня. — К.: 1982;

В.Яременко. Українська поезія XVI ст. // У кн.: Українська поезія XVI ст. — К.: Рад. письм., 1987;

В.Яременко. Українська поезія першої половини XVII ст.// У кн.: Українська поезія першої пол. XVII ст, // К.: Рад. письм., 1988.

[4] "Киньте, нарешті цю Кацапію і їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити. Якщо добре помислити, то які ж ми дурні єсмо! Пощо, для кого жертвуємо всім? Їдьмо!.. Гуди, туди! до Києва, до старого прекрасного Києва! Він — наш, а не їхній — правда? Гам, чи довкола нього, відбувалися події нашого минулого..."

З листів М.Гоголя до М.Максимовича

[5] Ibid.

[6] Розанов В.В. (1856—1919) Русь и Гоголь // У кн.: Розанов В.В. О писательстве и писателях. — М.: Республика, 1995. — С. 352-353.

[7] "Немає ключа до розгадки Гоголя... " Тим часом, як, наприклад, Пушкін і без "ключа " для всіх зрозумілий: ніхто над ним не сушив собі голову і нічого в ньому не розгадував; Лермонтов і Чаадаєв знову ж зрозумілі чи такі, що їх можна пояснити. В Гоголі прикметне не лише те, що його не розуміють, а й те, що всі відчують у ньому присутність цього незбагненного...

Васілій Розанов